

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

Ki ütött vissza először?
avagy a *Debreceni Grammatika* és Kazinczy

Margócsy tanár úr szereti provokálni olvasóit, hallgatóit: a példát és a bátorságot tőle vettem, mikor a fenti provokatív címet adtam e tisztelgő dolgozatnak. Mint a cím is jelzi, mindössze azt a kérdést szeretném feszegetni: honnan eredeztethető valójában az ellentét Kazinczy Ferenc és a *Debreceni Grammatika* között. Ezt a viszonyt sokan vizsgálták már, s a legújabb, legjelentősebb értelmezésekben¹ is elevenen él az a hagyomány, mely szerint a fogságból szabaduló Kazinczy (illetve egy levele tanúsága szerint már a fogságban lévő is) a *Debreceni Grammatikában* lelte fel ízlésújító törekvései egyik legfőbb ellenfelét, s ezért támadta ezt követően oly hevesen. Nem tagadva e megállapítás jogosságát, mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy már maga a *Debreceni Grammatika* is vitapozícióban szólalt meg. Az előbeszéd érvelése ugyanis egyértelműen kötődik az 1780-as, 1790-es évek vitáihoz, különösen a fordításvitához, s félreérthetetlenül a *Magyar Museum* által képviselt álláspont ellenében érvel. Vagyis a fogság után Kazinczy nem vitát kezd a *Debreceni Grammatikával*, hanem válaszol annak korábbi támadására, az így kibontakozó polémia tehát szerves folytatása a századvéginek.

Batsányi János és Kazinczy Ferenc a tudós hazafiság ideologikus beszédmódjának egyik tételét, a nyugati nemzetek fejlődési mintájának követését mintegy a gyakorlatban, egy-egy műre szűkítve, új módon alkalmazta a *Magyar Museum* fordításprogramjában.² Ez a közvetlen mintakövetésre épülő fordítási elv „szükségképpen az eredeti

¹ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika); GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájival”: (Kölcsy kritikus pályakezdése), Bp., Universitas, 2001 (Klasszikusok); J. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.

² Az itt következő gondolatmenethez l. alábbi dolgozataimat: „Tudós hazafiság” (Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában), It, 2001, 487–504; *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK, 2001, 513–552; *Mintakövetés és nyelvtisztaság (A 18. század végi fordításvita összefüggéseiből)* = *Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 98–108; *Ízléselv és nyelvi norma: Kazinczy és Földi vitája az Anakreón-fordításokról*, Széphalom, 17(2007), 17–24; „Bacchánso” és *Proselyták*” (Poétikai törekvések a Magyar Museum programjában), It, 2007, 373–397.

mű előtérbe kerülését jelenti, párhuzamosan a fordító nyelvének, olvasóközönségének való közvetlen hasznát hajtás szempontjainak háttérbe szorulásával.”³ Ez a törekvés irodalomteremtésként értelmezhető, hiszen az idegen mintának való megfelelés megkívánja az irodalom nyelvének, műfaji rendjének, hangnemeinek radikális megújítását, pontosabban: a nyugati irodalmi mintákkal ekvivalens változatok létrehozását a magyar irodalomban.⁴ A *Magyar Museum* alapvetően két hangnem, a fenséges és a naiv modern hangnemeinek megteremtését tűzte zászlójára, a retorikus *asperitas* és *suavitas* modernizálásaként. Ugyanakkor ez a törekvés vetette fel azt a problémát, amely már magában rejtette a szemléleti alapját annak az organikus modellnek, amely a mintakövető irodalmi-kulturális modernizáció későbbi alternatíváját jelenti – ekkor még kizárólag nyelvi szinten. A mintának megfelelő fordítás során ugyanis szembesülni kellett a nyelvek közötti különbségekkel, s a *Magyar Museum* szerkesztői számára a magyar nyelv tisztaságának megőrzése a mintakövetéshez hasonló fontossággal bírt.

A szoros fordítás programjának mindebből adódó gyakorlati dilemmái és önkorlátozásai tehát két követelmény összeütközését mutatják. Az eredeti műhöz való hűség egy új irodalomfogalom megnyilvánítója, míg a magyar nyelv tisztaságának megőrzése a kor nyelvi harcainak egyik legerőteljesebb törekvése. Ily módon a két követelmény vagy célkitűzés két egészen eltérő (ízlésbeli-esztétikai, illetve nyelvi-nyelvészeti) kontextusban értelmezhető, noha közvetlenül egymásra vonatkoznak a vitákban. A két, elvileg egyaránt alapvetőnek érzett követelmény sok tekintetben szembetalálkozott a fordítás gyakorlati nehézségeinek számbavételekor (ezt Batsányi kevésbé élezte ki, Kazinczy erőteljesebben). Mindkettőjük esetében megmaradt azonban ez a számvetés praktikus szinten, a követelmények és a bennük rejlő szemléletek teoretikus ütköztetése fel sem merült a korabeli viták során. Ez az elfedő összeegyeztetés „a fordítás mint eredeti mű” formulája keretében történt meg. Valójában az irodalmi megújulás mintakövető, illetve organikus alternatívája jelent itt meg csírájában, az új irodalomfogalom megképződő pozícióján belül, a fordításvitában az ellenkező oldalon állók érintetlenek maradnak e dilemmától. Ami itt még összeegyeztetendő követelmény (mind Batsányinál, mind Kazinczynál), az később két külön út és szemlélet alapja lesz, ahogy azt Kazinczy és a *Debreceni Grammatika* vitájában is látjuk.

A fordításvita Kazinczy és Földi levelezésén túlmenően, a szélesebb nyilvánosság előtt az 1795-ben megjelent *Debreceni Grammatika Előljáró beszédjével* folytatódik, amely kimondottan a Kazinczy (és Batsányi) által képviselt ízléstörekvések ellen lépett fel. Ez három fő részre tagolódik. Az első elismétli a tudós hazafiság beszédmódjának egyik

³ SZAJBÉLY Mihály, „Idzadnak a’ magyar tollak”: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig, Bp., Akadémiai, Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika), 125.

⁴ Vö. FRIED István, *Irodalomteremt(ő)és és/vagy (mű)fordítás*, Literatura, 1997, 286–301.

ismert érvelését, amely a magyar nyelv pártolásának a régi időkben való elmaradását és ebből következett elhagyatottságát panaszolja. A magyar helyét így átvette a latin, illetve a nyugati nyelvek a műveltség, az oktatás és a hivatalosság területein egyaránt. A magyar nyelv iránti újabban (vagyis a megelőző, józsefi korban) megnövekedett buzgalomról szól a második fő rész, majd a harmadik részletesen taglalja a tudós társaság és a grammatika szükségességét. Számunkra most a második rész érvelése a fontos, amely váratlanul kritikusan szemléli a nyelv művelésének újabb megélénkülését (a tudós hazafiság beszédmódjától eltérően), kiemelvén, hogy „ekkor, és éppen e miatt, ismét új bajok és akadályok következtek; a mellyek Nyelvünk ékesítése helyett, annak rútitására ’s rontására szolgáltak.”⁵

Az állítás bizonyítására felsorolt négy fő baj közül az első „a szükségtelen és helytelen új Magyar Szók tsinálása, [...] a mellyek rész szerint szükségtelenek, rész szerint igen vadak és alkalmatlanok”.⁶ A purista szógyártás elleni határozott fellépést konstatálhatjuk e részben, számos megalapozott nyelvészeti érvet sorolván fel. Ez az álláspont jórészt megegyezik azokkal a nézetekkel, amelyeket a purizmusvita néhány évvel korábbi szakaszában főleg Barczafalvi Szabó Dávid ellenfelei, így Kazinczyék képviseltek.⁷ A második fő bajként röviden azt említi az *Előljáró beszéd*, hogy „ollyanok is írtak ’s fordítottak Magyar könyveket, a’ kik nem született Magyarok” voltak, s így „sok erőltetett, homályos, és idegen Nyelvek természetéhez alkalmaztatott szóllás-formáit hoztak-bé a Magyar Nyelvbe”.⁸ Földi János és Kazinczy Ferenc vélekedéseiben is megjelent ez a szempont, itt azonban ez nem önmagában lényeges, hanem a következő két, az itteninél sokkal részletesebb kifejtést kapott „baj” megalapozásaként.

Az is kárt tett, hogy sok Magyar Írók, vagy idegen Nyelvből fordítók, ha igaz Magyarok voltak is, nem akartak megmaradni a Magyar Nyelvnek természeti egygyűgyűségébenn, a mellybenn áll pedig annak valóságos szépsége; hanem szokatlan, idegen, és azért dísztelen színekkel találták azt ékesgetni [...] azt gondolván, hogy úgy lesz szép a mit írnak, ’s úgy lesz, nem tudni mitsoda felség és magasság benne, ha azt, nem a köz-nép Nyelvéhez alkalmaztatják: holott nints annál bizonyosabb,

⁵ *Magyar Grammatika*, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a Magyar Hírmondó íróinak költséggével, Alberti betűivel, 1795(a továbbiakban: *Debreceni Grammatika*), XVI.

⁶ Uo.

⁷ L. például Kazinczy Barczafalvi *Szógyártjáról* szóló recenzióját a *Magyar Museum* második számában: *Első folyóirataink: Magyar Museum*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források), I, 110–113.

⁸ *Debreceni Grammatika*, i. m., XVII.

hogy a Magyarok között, még eddig ugyan, a Köznépnél vagyon a tiszta Magyarság, az olyan Köznépnél tudniillik, a mely leg kevesebb idegen Nemzetűekkel volt eleitől fogva megelegyedve.⁹

A szóhasználat („nem tudni mitsoda felség és magasság”) elég egyértelműen utal a *Magyar Museum* programjának központi fogalmaira, s azon szövegszervező eljárásokra (például homályosság, szokatlanság), amelyekről a vágyott hangnemek megteremtését remélték; más programban ezek így nem is jelentek meg. Elutasításuk oka az idegenség („szokatlan, idegen, és azért dísztelen”), az idegenség kritériuma a „tiszta Magyarság”-tól való eltérés, a „tiszta Magyarság”-ot pedig a köznép, még hozzá a külső hatásoktól leginkább elzárt köznép őrzi, így ez kell legyen a nyelvhasználat legalapvetőbb forrása, erre kell alapozni „a tiszta és valóságos Magyarsággal való beszédnek ’s írásnak mesterségét.”¹⁰

Ugyancsak az idegenség az oka annak, hogy a negyedik bajként említett szoros fordítások ellen érvel az *Előljáró beszéd*, szintén a *Magyar Museum* programjának sarkalatos pontját támadván ezzel. Az idegenből fordított könyvek ugyanis jobbra „homályos, erőltetett Magyarsággal, a Magyar szájábann soha nem forgó idéten szóllások formáival telyesek. A mely kiváltképpen ebből következik, mivel többnyire szóról-szóra, ígéről-ígére fordítanak.”¹¹ Mintha visszatértünk volna Rájnys József érveléséhez, amellyel a rabi fordítás vétkében látta bűnösnek a *Museum* szerkesztőit, elsősorban Batsányit. Míg azonban Rájnys számára az imitációelv felől volt problematikus a szoros fordítás elve, a *Debreceni Grammatika* az idegenség ideologikus elvét alkalmazta a nyelvszemlélet nem ideologikus terein is (szemben Kazinczyékkel, akik az idegenséget csak az identitásképzés vonatkozásában kapcsolták össze a nyelvvel). Így azonban a *Debreceni Grammatika* a nyelv állapotát is a nyelv természetének értelmezői kontextusában látta, még hozzá kizárólagos értelmezői kontextusában. A magyar nyelv keleti természetéről szóló, amúgy közkeletű vélekedés ezáltal nyújthat alternatívát a nyugati nemzetek és nyelvek követésével (a tudós hazafiság egyik alapvető érvelésével) szemben: „a Magyar Nyelv, mely a Napkeleti Nyelvek természetével bír, ha a Napnyúgoti Nyelvek formájába öntődik, oda leszsz annak minden szépsége, ereje és tisztasága.”

A nyelv eredeti természetének megőrzése mindenekfelett való követelmény a korban, jól látható ez Kazinczyék programjában is. Ott azonban ez az új hangnemi törekvések megvalósításának gyakorlati korlátaiként jelentkezett az ízlésbeli-esztétikai kontextusban, s csak az identitásképzésben vált konstitutív mozzanattá. Ezzel már Földi János szembefordult, a nyelvi-nyelvészeti összefüggésekben megképzett hagyo-

⁹ *Uo.*, XVIII.

¹⁰ *Uo.*, XX.

¹¹ *Uo.*

mányfogalom által. Ezt követte, de ettől jelentősen el is tért a *Debreceni Grammatika*, a szokásfogalom által. A szokás köznépre alapított fogalma alapvetően kontrasztív nyelvszemléleti változatot képvisel, s jelzi az identitásképzés elemeinek behatolását a szorosabban vett nyelvi-nyelvészeti kontextusba. Ugyanakkor ez az álláspont nem marad meg ebben a körben, hanem belép az ízlésbeli-esztétikai térbe, s ott nekifeszül a legmarkánsabban újító törekvéseknek, az alternatívateremtés nyilvánvaló szándékának.¹² Ezért vált botránykővé a *Debreceni Grammatika* Kazinczy szemében fogsága után, olyannyira, hogy egyik legfőbb ellenfelének tekintvén, programja megújítását az ezzel való harcban érlelte ki.

¹² „Meglehet ugyan, hogy a szóról-szóra fordítás, abból a jó tzelből esik, hogy hűséges fordító akar valaki lenni; és azért egy Sót sem akar a fordításhoz tenni [...] de mit ér osztán, ha homályos, erőltetett, erőtlen és időtlen lesz az a Magyar nyelvbenn, a mi az idegen Nyelvbenn ékes, világos, természeti, és hathatós? [...] szükséges, hogy az idegen Nyelvű Íróban, nem csak a szókat, hanem a dolgokat is értsük. E mellett szükséges, hogy olyan Könyveket vegyünk-elő fordítani, a mellyek nem csak szókból és külömb-külobbféle haszontalan tzifrázatokból állanak; hanem hasznos dolgokkal tellyesek”. *Uo.*, XXI.